

HANKOVSZKY TAMÁS

SZENT IDŐ ÉS KÖLTÉSzet

Tanulmányrészlet Pilinszky János vallásos művészetfelfogásáról

Mírcea Eliade koncepciója és híres könyve, *A szent és a profán*, mely az alcím tanúsága szerint a vallási lényegről értekezik, igazolódni látszik Pilinszky János esszéiben és költői gyakorlatában, hiszen Eliade kutatási eredményeinek fényében jól magyarázható Pilinszky néhány esztétikai és ars poetica jellegű kijelentése. A költő szerint "a művészet alapvetően vallásos eredetű", sőt a művészet lényege szerint vallásos, így azok a művek, melyek ezen alapvető meghatározottságon túl valami módon kifejezetten is vallásosak akarnak lenni, csak parafrázisok, önmaguk parafrázisai lehetnek. Pilinszkyvel együtt kérdezhetjük: "De mi az akkor, ami a művészetnek kikerülhetetlenül vallásos természete, sajátja?"² A kimerítő válasz sokszorosan meghaladja a rendelkezésemre álló terjedelmi kereteket, ezért egyetlen elemét próbálom csak kifejteni, mégpedig Eliade gondolatai segítségével. Hiszen ha a művészet, vagy legalább Pilinszky költészete, valóban alapvetően vallásos, Eliade műve pedig a vallási lényegéről szól, úgy érdemes ezt akkor is fellapozni, ha a művészetet szeretnénk alaposabban megismerni.

Mindenekelőtt a vallásokra általában jellemző időkonceptiót kell szemügyre venni.³ Az archaikus népek kultúráit vizsgálva Eliade számára nyilvánvalóvá lett, hogy számukra az idő nem homogén. Életük két szinten játszódik: egyrészt a profán, másrészt a szent időben, az ünnepek idejében, mely újra és újra megszakítja a köznapok sorát. A kétféle idő között ontikus

Hankovszky Tamás - Ph.D. hallgató, Szeged, filozófiát és fundamentálist tanít Piliscsabán, ill. Szegeden.

¹ Pilinszky János *Összegyűjtött művei. Versek*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995., [Versek] 78. o.

² Uo.

³ Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Európa, Budapest., 1987., 61. o. skk.

különbség van: az ünnep és a köznap nem ugyanabba az időfolyamba tartozik. A szent idő nem helyezhető el az időegyenesen, annak egyik esemény-pontjával sem állítható az előbb-utóbb-együtt viszonyba, hanem - modern fogalommal élve - más dimenziót testesít meg. A profán idő múltra, jelenre és jövőre tagolódik, és megfelel a modern deszakralizált világ egyetlen idejének. A szent idő az istenek, a kultúrateremtő héroszok kora - változatlan, örök, időtlen és minden örökké történik benne. Annyira különbözik a profán időtől, hogy csak analógiásan mondható időnek. Ennek ellenére lehetséges az átjárás a két szféra között: az ünneplő ember átléphet az időtlenbe, és ott az istenek "kortársává" válhat. Az ünnep lényege éppen az, hogy kiemelkedünk a profán időből, vissza oda, ahol az eredet gazdagságával lehet feltöltődni. Az ünnep nem emlékezés vagy valaminek gondolatban való megjelenítése, hanem valóságos újraélése, megisméltése annak, ami "valaha" (a szent időben) megtörtént. A modern felfogás szerint az időben valóságosan csak egy irányba lehet haladni, ezért lehetetlen az egyszer már megtörtént események tényleges megisméltése. Legfeljebb gondolni lehet rájuk, hiszen azok az időegyenesen már elérhetetlen helyen vannak. Az archaikus ember sem tudta megfordítani az idő folyását, ám nem is a múltba akart visszatérni, hanem az eredet "idejébe".

Az átlépés a profán időből és szférából a szentbe az ismétlés által valósul meg. Azáltal, hogy újra végrehajtják azokat a cselekedeteket, amelyeket az istenek *in illo tempore* tettek. Ez a megismélt cselekedet nem a hasonlóság, hanem az azonosság viszonyában áll a mintaadóval. Külső megjelenési formájában semmiben sem kell különböznie a mindennapi aktusoktól, mégis a szertartásba ágyazottság és a szentségtől átítatott légkör metafizikai "átlényegülést" eredményez. A szertartást végző személy pedig azonos magával az archetipikus tettet először végrehajtó hérosszal. Gogol beszámolójából tudjuk, hogy ugyanilyen átlényegülés történik az ortodox keresztények liturgiájában, amikor az ikonosztáz előtt álló sereg a kerubéneket énekli. A tömegben álló hívő maga is kerub lesz, hogy ebben a tisztaságában az Úrhoz emelkedhessen.⁴

⁴ Vö.: Gogol, Nyilkolaj Vasziljevics: *Az isteni liturgiáról*. Bencés, Pannonhalma, 1993., 60-63. o.

A kereszténység a történelmet a maga számára felfedező zsidóság örököséként módosította az archaikus koncepciót. Az eredet ideje immár nem valami mitikus ősidőbe helyezendő, hanem a történelem egy jól meghatározott pontjára. E változtatás oka a megtestesülés hite. Ha Isten emberré lett, akkor a szentség, a teljesség többé nem a világon kívül keresendő, hanem közénk jött, ebbe a térbe és ebbe az időbe.

Akár mennyire mélyrehatóak is azonban ennek az új időszemléletnek a teológiai következményei, a vallásos időélmény alapvetően a kereszténységben sem változott meg. A keresztény ember számára az ünnepek továbbra is ismétlést jelentenek, csakhogy nem egy időn kívüli esemény megisméltését, hanem egy olyanét, mely a történelem egy korábbi időpontjában játszódott le.⁵ Amikor például valaki adventben böjtöléssel és bűnbánattal készül a karácsonyi eseményekre, akkor ezt nem azért teszi, hogy jobban tudjon emlékezni arra, ami akkor történt, amikor a római birodalomban Augustus császár uralkodott és Quiriniusz volt Szíria helytartója, hanem azért, mert arra az eseményre készül, ami, bár kétezer éve már megtörtént, most ismét meg fog történni. Számos példát lehetne még említeni. Ilyen, hogy a nagypénteki katolikus liturgia keresztthódolat nevű részében felmutatják a feszületet, és, szó szerint értve a szavakat, többször éneklik: "Íme a szent keresztfa, rajta függött valaha a világnak váltsága." Faludi Ferenc *A feszülethez* című verse pedig, melyet *Keresztények sírjátok* kezdősorral ma is énekelnek a katolikusok, azt állítja, hogy Jézus szenvedését "Aki látja és nem sír, / Élő hittel az nem bír." Nem az emlékezést, az élénk fantáziát, hanem a hitet kéri számon ez az ének. A nagypénteki ünnepen részt vevő vallásos ember ugyanis a szertartás alatt nem a XXI. században van, hanem az események kortársává válik, és éppúgy, mint annak idején az apostolok, nem ismeri a jövőt: nem tudhatja, hogy Jézus harmadnapra dicsőségesen fel fog támadni. A hívő tehát nem visszaemlékezik Jézus kivégzésére, hanem jelen van azon. Végül hadd hivatkozzam még egy példára, immár Pilinszky tollából: "A szentmise liturgikus cselekménye - mely egyáltalán nem utánzat, hanem épp csöndjével és kimért csillagmozgásával idéz meg egy hajdani és halhatatlan, véres cselekményt - egyedül a hit

⁵ Vö.: Eliade 104-5. o.

közegében képes egyszerre megtörténni *hic et nunc* az oltáron, s ugyanakkor a keresztút egyszeri idejében. Ez a csoda egyedül a hit közegében lehetséges. Olyan megemlékezés, ami most történik, anélkül hogy az egyszeri történet elbizonytalanítaná.”⁶

A modern nyugati ember, még ha vallásos is, manapság jobbra csak metaforának tekinti Gogol beszámolóját az ikonosztáz előtt álló kerubokról, a nagypénteken felmutatott keresztfát pedig egyre inkább pusztán csak hasonlónak tartja a golgotai kereszthez, de nem azonosnak azzal. Egyre otthonosabban berendezkedve az egydimenziós időben, melyben minden esemény végleg és megváltoztathatatlanul múlik el, melyben az inhomogenitások az időt megélő szubjektum pszichés mechanizmusából, nem pedig a valóság ontológiája felől magyarázhatók - a mai ember növekvő értetlenséggel áll a vallásos időszenlélet előtt éppúgy, mint Pilinszky jó néhány, a művészetre vonatkozó kijelentése előtt. Ilyen a most következő, a szakirodalomban gyakran emlegetett, de alig interpretált részlet is: “Az év elején Anschwitzban jártam. Az egyik fotó hozzásegített szemléletem bizonyos újragalmazásához. Meszelt karámra emlékeztető deszkák között egy fejkendős öregasszonyt hajtának a kivégzőbarakk felé. Az öregasszony körül két-három kisgyerek lépeget a salakos út jövátéhetetlen közönyében. Álltam a kép előtt, s erőnek-erejével meg akartam állítani a húsz évvel ezelőtti boldogtalanságot - ahogy látszatra a fényképfelvétel megállította. De én a valóságot akartam megállítani. S akkor megértettem, hogy semminek sincs értelme, ha nem tudjuk jóvátenni azt, ami már megtörtént.

Nos - egy hosszú gondolatsor kihagyásával -, én hiszek abban, hogy jövátéhetjük azt, ami megtörtént, s méghozzá személy szerint azokkal, akikkel megtörtént - személy szerint a meszelt deszkák előtt. 1942-ben lépegető öregasszonnyal.

⁶ Pilinszky János *Összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek. II. Századvég*, Budapest, 1993., [TEC II.] 169. o.

A költészet számomra ha nem is pontosan ezt jelenti, de majdnem ezt: a jövátéhetetlen jövátételét.”⁷

Az időben való ilyen mozgás, mely más, és a jövátétel aktusával több is, mint pusztá emlékezés, csak akkor lehetséges, ha az idő szerkezete nem olyan, mint amilyennek a technikai szemlélet látja, és valójában inkább ahhoz hasonlít, amilyennek a vallásos ember mindig is érzékelt. Az archaikus vallásokban ugyanúgy, mint a katolikus vallás számára (mely Pilinszkynek az alapvető tájékozódási pontokat szolgáltatva) az emlékezés vallásilag teljesen üres és jelentéstelen kategória, mégpedig azért, mert az emlékezés a profán idő foglya, és semmiféle ontikus erővel nem rendelkezik.

Pilinszky szerint nemcsak a vallás, de művészetet is a múltnak elkötelezett, és pedig úgy, hogy neki is túl kell lépnie “az emlékezet lehangoló illúzióján”⁸. A művészetnek vissza kell térnie a múltba, és ott kell elvégeznie feladatát, ami nem más, mint a samaritánusi szeretet, amely elhagyatottságában és bajában szegődik a felebarát mellé. A szeretet, akár az imádság, “szabadon hatol be az idő legkülönbözőbb állomásaiba”⁹ - vallja Pilinszky; bizonyára azért, mert számára a szeretet alapvetően vallásos, sőt, szakrális aktus, hiszen, ahogyan egy helyen¹⁰ maga is mondja, az istenszeretet és a felebaráti szeretet nem két különböző dolog. Olyannyira nem, hogy Jézus a keresztények szemében nem csak példaképe a szeretetnek, hanem, ha szeretünk, mindannyiszor a Szentháromság belső életéből, az Atya és a Fiú közti szeretetből részesedünk vagy másképpen mondva: azt ismétljük. A művészet azért képes visszatérni a múltba, és ott mint a szeretet aktusa teljesíteni a hivatását, mert eredete és lényege szerint vallásos. A vallás lehetővé teszi az időben való visszafelé mozgást, de ugyanez segíti elő azt is, hogy egy darab, melyet estéről-estére színpadra visznek, mindannyiszor *hic et nunc* megtörténjen a színpadon.

⁷ Pilinszky János *Összegyűjtött művei. Beszélgetések. Századvég*, Budapest, 1994., [Beszélgetések] 6. o. Ua.: Pilinszky János *Összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek. I. Századvég*, Budapest, 1993., 399-400. o.

⁸ Versek 84. o.

⁹ Versek 79. o.

¹⁰ TEC II. 170. o.

Ám "ez a csoda - mint korábban idéztem - egyedül a hit közegében lehetséges." Pilinszky a vallásos közeg elvesztésében látja az okát a színház általa gyakran emlegetett válságának, a "jelenlétvesztésnek".¹¹ Ha nem lehet az időben szabadon visszafelé mozogni, és megismételni, esetleg némiképpen korrigálva megismételni azt, ami már megtörtént, akkor sem a színház, sem pedig az nem lehetséges, hogy valamiféleképpen jóvátegyük a jóvátehetetlent, mégpedig akár "személy szerint a meszelt deszkák előtt 1942-ben lépegető öregasszonnyal". Ám mivel az idő egyirányúsága nem szükségszerű, hanem vallásilag fölfüggeszthető, az eredete szerint vallásos művészet révén hatékonyak lehetünk a múltban is.

Látszólag nagyon messzire távolodtam a vallástörténész által szavatolt biztos kiindulópontoktól. Hiszen Eliade úgy mutatja be a vallásokat, hogy a profán időből való kiemelkedés, mely az ünnepek alkalmával valósul meg, mindig a szent szférájába és az ahhoz tartozó szent időbe vezet, vagyis semmiképp sem tetszőlegesen, hanem szigorú szabályok szerint megy végbe. A vallásos ember éppúgy nem ura az időnek, mint profán társa, az események hétköznapi rendjéből csak azáltal léphet ki, hogy igazodik az idő tulajdonképpeni inhomogén szerkezetéhez. Nem akárhova tud kiemelkedni a mindennapokból, csak az ünnep által megidézett időbe. Még ha a kereszténység hite lehetővé tette is, hogy ne valami mitikus ősidő, hanem a történelmi idő egy pontja legyen az, ahová bármikor vissza lehet térni, akkor is úgy tűnhet, hogy a keresztények számára is egyedül Jézus idejébe vezet vissza út, nem pedig 1942-be, Auschwitzba.

Csak abban az esetben magyarázza meg a vallásos időkonceptió, hogy hogyan lehet újra jelenlővé és ezért talán megállíthatóvá az évtizedekkel ezelőtti boldogtalanság, ahogyan Pilinszky az auschwitzzi eseményeket nevezte, ha belátjuk, hogy azok is szent időben játszódtak le. Ehhez a szent időnek egy eddig még nem elemzett jellemzőjére kell rámutatni. Eliade szerint "a szent egyet jelent az erővel és végső soron a *valósággal*. A szent: valami, ami léttel telített."¹² Ezért a szent idő az eredet gazdagságának ideje: az a kor, amikor még

¹¹ Vö.: TEC II. 168. o.

¹² Eliade 8. o.

minden a kezdeti romlatlanságában és teljességében létezik. Ezzel szemben a profán idő eseményei rongálják, kiüresítik a dolgokat. Az ünnepekre éppen azért van szükség, hogy az elfáradt, megszürcült világ újjászülessen, vagyis ismét feltöltődjön az eredet teljességéből. A vallásos ember szemében tehát nemcsak az jellemzi az ünnepek alkalmával visszatérő időt, hogy benne az istenek és a kultúrateremtő hősök kortársává válhat, hanem az is, hogy ekkor, éppen mivel ők működnek benne, minden más is olyan módon létezik, ahogyan léteznie kell, csorbulatlanul és tökéletesen.

Pilinszky többször hangsúlyozta, hogy az auschwitzzi eseményeknek alapvetően két oldala van. A leghíresebb megfogalmazás szerint "mindaz, ami itt történt, botrány, amennyiben *megtörténhetett*, és kivétel nélkül szent, amennyiben *megtörtént*."¹³ Ebben a feszültségben a költő esztétikájának fontos momentumát ismerhetjük fel.¹⁴ A művészet hivatása a szeretet gyógyító erejével megjeleni a múltnak ebben a drámájában, mely nemcsak küldetését határozza meg, hanem rendelkezésére is bocsátja mindazt, amire az alkotáshoz szüksége van. A költő ettől a tragikus eseménytől kapja, pontosabban kapja vissza a szavait: "Megtapasztaltuk a már elfelejtett szavak - mint éhség, szomjúság és hazátlanág - elemi jelentését, úgy, ahogy azokat az írás mindenkori aranykorának szerzői használták"¹⁵ - írja Pilinszky, és nem véletlenül említi éppen ezeket a szavakat, hiszen ezek azok, amelyek, mint azt máshol¹⁶ az Évangéliumra (Mt 25, 35-45) utalva megjegyzi, a végítéletkor is szerephez jutnak majd, vagyis ezek a legfontosabb szavak. De ugyanúgy a mindennapi élet tárgyi is egyfajta metamorfózison mentek keresztül a koncentrációs táborokban, ezek is új jelentéssel gazdagodtak.¹⁷ Pilinszky a KZ-lágerek kapcsán az irodalom újrakezdési lehetőségéről beszél,¹⁸ arról, hogy a művészi munkához "ismét kezünkbe kaptunk, ha kéretlenül is, néhány elemi

¹³ Versek 83. o.

¹⁴ Beszélgetések 179. o.

¹⁵ Versek 86. o.

¹⁶ TEC II. 294. o.

¹⁷ Vö.: Versek 83. o.

¹⁸ Beszélgetések 65-6. o.

építőköckét.”¹⁹ Adorno híres tételével szemben pedig állítja: “Auschwitz után újra lehetséges a költészet.”²⁰

Az idézett szöveghelyek azt támasztják alá, hogy Pilinszky számára a “század botránya” ontológiailag éppen olyan szerkezetű, mint a vallásos szemléletben a szent idő. Minden, ami csak belekerült ebbe a kataklizmába, átlényegült, azonossá lett önmagával, a szavak és a gesztusok pedig visszakapták igazi jelentésüket. Mindez nem kisebbíti a történetek botrány mivoltát, éppúgy ahogy Jézus halálának üdvösségszerző mivolta sem feledtetheti sorsának tragikumát.

Hogy mennyire illik a szent idő megjelölés a koncentrációs táborok valóságára, azt egy további szempontból is megvilágíthatjuk, nevezetesen abból kiindulva, hogy Pilinszky párhuzamot von Jézus és a táborokban elpusztítottak között. Nemcsak prózájának utalásaiból nyilvánvaló ez,²¹ hanem például a *Ravensbrücki passió* című versből is. Ami Ravensbrückben és a többi lágerben történt, az strukturálisan megegyezik a nagypénteki eseményekkel, ezért ezek ismétlésének tekinthető. Mint a keresztény liturgikus életből vett, korábban idézett példák is mutatták, a vallásos szemlélet szerint a példaadó szituáció ismétlése metafizikailag hatékony, és nem csak hasonlóság áll fenn a korábbi és a későbbi események és ezek szereplői közt, hanem ennél lényegesen több. Ahogyan a szentmisében a pap a kenyeret megtörő és tanítványainak adó Jézust képviseli, ugyanúgy azonosulnak szenvedésükben a kivégzőtáborok lakói az ártatlannal szenvedő Jézussal. Pilinszky odáig megy ennek a párhuzamnak a megrajzolásában, hogy a *Harmadnapon* című versében a feltámadást is Ravensbrückbe helyezi.

“De mi az akkor, ami a művészetnek kikerülhetetlenül vallásos természete, sajátja?” - kérdeztük Pilinszkyvel együtt. Az iménti megfontolások rávilágítottak legalább egy ilyen sajátosságra: a művészetnek az időhöz való viszonyára. Láttuk, hogy a költő szerint a művészet a jóvátehető jótételére

vállalkozik, és ehhez be kell hatolnia a múltba. Ez azonban csak abban az esetben tűnhet kivitelezhető feladatnak, ha vallásos szemlélettel közeledünk a valóság és benne a művészet felé. Ám még így, a hívő számára bejárható utakon sem lehet a múlt tetszőleges pontjait elérni, csak azokat, amelyek kitüntettek, megszenteltek. A profán időből ugyanis vagy a szent időbe lépünk át, vagy követjük annak mindennapi menetét, mely csak a jövő felé vihet bennünket.

Tanulmányomban Eliade eredményeiből kiindulva megpróbáltam bemutatni, hogy a keresztény ember a történelmi botrányban (hozzátehetjük: az ártatlannak szenvedésében általában is) felismerheti Jézus szenvedését, így számára a KZ-lágerek megannyi szenvedéstörténete szent időt jelölhet ki, így a művészet energiaforrásává válhat. Nem tudni, Pilinszky ismerte-e Eliade koncepcióját, de ahhoz, hogy gondolatainak most bemutatott értelmezése elfogadható legyen, erre nincs is szükség. Hiszen, ha Eliade helyesen írta le a vallásosság lényegi karakterét, eredményeinek az interpretációban való felhasználásához már az is éppen elég, hogy Pilinszky pontosan ismerte és mélyen átélte saját vallását.

Mint a bevezetésben jeleztem, az itteni keretek között nincs mód a művészet vallásos jellegének átfogó elemzésére. Befejezésül, az el nem érhető teljesség irányába tett lépésként szeretném mégis megnevezni ennek a problémakörnek egy másik fontos aspektusát is. A Pilinszky által örökölt hagyott költészet és esztétika nemcsak azért keresztény jellegű, mert a Jézus személyéhez köthető múltért vállal felelősséget, hanem azért is, mert “jézusi pillantással” méri fel ezt a múltat, és Jézust követi, ismétli azzal is, ahogyan szeretni kívánja annak szenvedőit.

¹⁹ Pilinszky János *Összegyűjtött művei. Naplók, tövedékek*. Osiris, Budapest, 1995., 22. o.

²⁰ Pilinszky János *Összegyűjtött művei. Szépróza. Századvég*, Budapest, 1993., 153. o.

²¹ Vö. pl.: Beszélgetések 179. o.: “Ugyanúgy, ahogy a passiójátékok tárgyai, civilizációnk szinte minden eszköze megmerült ebben a krízisben, ebben az infernóban, ebben a passiójátékban.”